

SELÇUKLULARDA VEZİRLİK MÜESSESESİ*

VIZIERSHIP INSTITUTION IN SELJUKS

Durdu Mehmet BAYIR**
Fatma Nur CİĞER***

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 06/06/2023 Düzeltme/Revised: 19/06/2023 Kabul/Accepted: 28/06/2023

Derleme Makalesi / Review Article

Atf / Cite as: Bayır, D. M. (2023). Selçuklularda Vezirlik Müessesesi. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 14-29. <https://doi.org/10.52735/bellek.1310769>

ÖZ

Selçuklu İmparatorluğu döneminde hükümdarın devlet yönetimindeki rolünün önemi kadar, onun yanında yer alan yardımcılarının da önemi büyüktür. Bu doğrultuda hazırlanmış olduğumuz bu çalışmada vezirlik müessesesinin devletin yönetimindeki önemine değinmeye çalışılacaktır. Devlet yönetiminde vezirlik müessesesi siyasi ve idari kurum olarak önemli bir yere sahip olmuştur. Vezirlik, vezir unvanıyla anılan devlet görevlileri tarafından yürütülmekteydi. Vezirler, hükümdarın yanında danışmanlık yapma, yönetimde etkin rol oynama ve devletin idari işlerini denetleme, devlet politikalarını belirleme, yasaları uygulamak gibi önemli yetkilere ve sorumluluklara sahiptir. Vezirler, Selçuklu İmparatorluğu'nun en yüksek rütbeli devlet adamları arasında yer alırdı.

Vezirler, sultanın kararlarını uygulamakla birlikte, sultanlara tavsiyelerde de bulunurlardı. Bu nedenle, vezirler sultanın güvenini kazanmış, deneyimli ve bilgili kişilerden seçilirdi. Vezirlik müessesesi, Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi ve idari yapısının temel bir parçasıydı. Vezirler, sultanın yanında devletin en üst düzey karar organı olan divanda görev alırlardı. Divan, sultanın hükümet yetkilileriyle bir araya geldiği ve devletin yönetimi için kararların alındığı bir meclisti. Vezirler, divanda görüşlerini dile getirir, karar süreçlerinde aktif rol alır ve devletin politikalarının belirlenmesine katkıda bulunurlardı. Vezirlik müessesesi, Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi ve idari istikrarını sağlayan bir yapı olarak önemli bir rol oynamıştır. Vezirler, devletin

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, bayirdurdumehmet@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1696-2314

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, nurcigeroglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7840-7773

işleyişini düzenlerken aynı zamanda halkın taleplerini gözetmeye çalışır, adaletin sağlanmasında etkin rol oynardı. Ancak zamanla Selçuklu İmparatorluğu'nun zayıflaması ve iç çekişmelerin artmasıyla vezirlik müessesesi de etkisini yitirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Vezir, Vezirlik Müessesesi, Amidü'l-Mülk el-Kündüri, Nizamülmülk

EXTENDED SUMMARY

The institution of viziership in the Seljuk Empire is an important political and administrative entity. Viziership was carried out by state officials known as viziers. This position held significant powers such as advising the ruler, playing an active role in governance, and overseeing the administrative affairs of the state. Viziers occupied the highest-ranking positions among state officials in the Seljuk Empire. Their duties included providing counsel to the ruler, shaping state policies, enforcing laws, and organizing bureaucratic matters. While implementing the decisions of the sultan, viziers also offered recommendations. Therefore, viziers were selected from individuals who had earned the sultan's trust, were experienced, and possessed knowledge. The institution of viziership played a significant role in ensuring the political and administrative stability of the Seljuk Empire. Viziers not only organized the functioning of the state but also endeavored to consider the demands of the people and played an active role in ensuring justice. They oversaw the administrative affairs of the state, ensured the smooth operation of the bureaucratic structure, and upheld the implementation of laws. Viziers in the Seljuk Empire held positions among the highest-ranking state officials. Their primary responsibilities were to provide counsel to the sultan, shape state policies, enforce laws, and organize bureaucratic matters. While implementing the sultan's decisions, viziers also provided advice and guidance on various matters. The Seljuk viziership institution played a crucial role in ensuring the political and administrative stability of the empire. Viziers not only organized the functioning of the state but also endeavored to consider the demands of the people and played an active role in ensuring justice. It was among the responsibilities of viziers to convey the various demands and grievances of the people to the sultan. Viziers held governorship positions in different regions of the Seljuk Empire. With these roles, they exerted influence over local administrations and performed essential functions such as tax collection, dispensing justice, and ensuring security. Additionally, they oversaw the budget of the region they served, controlled income and expenses, and played a role in implementing fiscal policies. The authority of viziers extended not only to the political and administrative sphere but also to the cultural and social domains. They provided support and encouragement in the fields of education, arts, culture, and sciences, promoting institutionalization. As a result, the Seljuk Empire made significant progress in science and culture. They encouraged the establishment of madrasas, provided patronage to scholars and artists, and supported the development of literary works. In this way, the empire achieved significant advancements in intellectual and cultural growth. Please note that the translation might not be exact, but it captures the essence of the original text. The Seljuk Turks, strengthened by their victories over the Ghaznavids in the Battle of Dandanaqan and over the Byzantines in the Battle of Pasinler, opened the gates of Anatolia to the Turkic-Islamic world with Sultan Alp Arslan's triumph in the 1071 Battle of Manzikert. In these conquests and victories, viziers such as Amid al-Mulk Kunduri and Nizam al-Mulk played significant roles. In fact, Nizam al-Mulk, particularly through his political treatise compiled from Islamic sources, established a well-organized system in the Turkish state tradition. The Nizamiyya madrasas, in particular, held great importance within the Seljuk viziership institution. Similar to many other states and empires in the world, the Seljuk Empire also experienced a period of turmoil, known as the "fetret" period, which lasted for 26 years, starting with the death of Sultan Malik Shah and continuing with succession disputes among his sons. During this time, the viziership institution also suffered. With the weakening of the Seljuk Empire and the increase in internal conflicts, the viziership institution gradually lost its influence. Competition among the political units of the empire and succession struggles led to the limitation of the viziers' powers and a decrease in their authority. Additionally, some viziers prioritized their own interests and engaged in power struggles for the throne, which had negative effects on the institution. The role of the vizier was implemented in different ways depending on the personal preferences of the sultans and the political atmosphere. While some sultans attached great importance to the opinions and advice of viziers, others preferred a more authoritarian decision-making approach. This fluctuation in the level of influence and authority of viziers occurred periodically. In conclusion, the viziership institution played a significant role in the political and administrative structure of the Seljuk Empire. Viziers held important powers such as policy-making, law enforcement, and the organization of administrative affairs while serving as advisors to the sultans. They occupied a prominent position as the sultan's advisors and assumed influential roles in the governance of the empire. Viziers played a crucial part in determining and implementing the sultan's policies, as well as ensuring justice, organizing administrative matters, and overseeing local governance. The viziership institution in the Seljuk Empire held a vital position alongside the ruler, exerting influence in the political, administrative, judicial, and cultural domains of the empire. Viziers played a role in governing the empire as advisors to the sultan, influencing the determination of state policies, and regulating the functioning of the empire. During the later periods of the Seljuk Empire, the viziership institution

weakened further, partly due to external factors such as the Mongol invasion. The Mongol invasion completely disrupted the empire's political structure and diminished the autonomy of local administrations. During this time, viziers could only hold symbolic roles and were unable to actively participate in governance. The decline of the Seljuk Empire and the Mongol invasion greatly diminished the effectiveness of the viziership institution. The powers of viziers were restricted, and their influence over the empire was limited. External influences and internal conflicts weakened the viziership institution and contributed to the downfall of the empire.

Keywords: *Great Seljuk State, Vizier, Viziership Institution, Amidü'l-Mülk el-Kündürî, Nizâmü'l-Mülk*

GİRİŞ

Tarihi araştırmalar ışığında incelediğimiz zaman özgürlüğüne düşkün olan Türkler çeşitli coğrafyalarda devletler kurmuş, daima savaşçı, lider, siyasi, teşkilatçı gibi pek çok özelliğini muhafaza etmiş ve bu hususiyetleri ile ön plana çıkmışlardır. İslam dinini kabulleri ile Türk İslam kültür ve medeniyet kimliğini kazanmışlardır.

İslâm öncesi devirlerde kurulmuş olan Türk devletlerinde, vezirlik müessesesi, yabguluk ve ayguçluk gibi makamlar ile icra edilmekte idi. II. Göktürkler'de Bilge Tonyukuk vasıtasıyla ortaya çıkan ayguçluk, vezirlik makamına eşit kabul edilmiştir.¹ İslâm dini kabul edildikten sonra kurulan Türk İslâm devlet teşkilat yapılanmasında vezirlik müessesesinin önemi büyük bir devlet makamı halini almıştır. Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısı içerisinde vezirlik kurumu, hükümdardan sonra gelen en yüksek makamdır. Dolayısıyla da önemi oldukça büyüktür. Sultanların sağ kolu olan vezirler devlet yönetimi, siyasi ve stratejik pek çok açıdan mühim vazifelere sahiptirler. Vezaret makamı yasama ve yürütmede olduğu kadar, yargı yetkisine de hükümdar adına mutlak vekalet unvanıyla sahip olarak idare etmiştir. Hükümdardan sonra devlet yönetiminde önemli bir yere sahip olan vezirler, hükümdar adına devleti fiilen idare ederek hükümdarın en önemli yardımcısı konumundadır. Devlet yönetiminde önemli bir makama sahip olan vezirlerin başlıca vazifeleri şunlardır; Divana başkanlık yapmak, ekonomik ve malî işleri yürütmek, devlet memurlarının tayin ve azillerini gerçekleştirmek, ulusal ve küresel diplomatik ilişkileri takip etmek, sorunları dinleme ve neticelendirme işlerini yapmak, kanunların oluşmasında, ordunun sefer yapması ve harp komutanlığı gibi devlet idaresine yönelik birçok mevzular vezirlerin iradesinde toplanmıştır.

Devlet yönetimindeki başarı veya başarısızlık durumlarında da vezirlik makamının yüklediği mesuliyet oldukça büyük ve önemlidir. Devletin yönetiminde oluşan başarı ve yükselişte olduğu kadar, sıkıntı ve başarısızlıklarda liyakat durumlarının etkili olduğu görülmektedir. Devletin yönetiminde yer alacak olan vezirlik makamındaki bu insanlar inanç, ahlak, siyasal ve kültürel birçok hususta iyi yetişmiş, İslami bakış açısıyla bakan, liyakatli kişiler olmalı ki devlet de güçlü olsun. Bu sebeplerden dolayı hükümdardan sonra en yüksek makamda yetkili ve etkili kişiler vezirler olmuştur. Türk İslam devlet teşkilâtında vezirlik müessesesi, kendisinden önceki dönemin etkisini de taşımıştır. Abbasiler ve Gazneliler gibi devlet yapılanması incelenip süzülerek Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinin teşkilat yapısında vezirlik makamı tahakkuk etmiştir. Önceki devletler misal teşkil etmiştir. Umum manada devlet işlerine vezir başkanlık yapmış ve yürütme görevinde hep aktif rol almıştır. Bu makalede, vezirlik müessesesinin Selçuklu Devleti'nde ve Türk İslam devletlerinin yönetim anlayışı çerçevesinde önemli bir yere sahip olduğu ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vezirlik ve devlet teşkilatlanmasının temelinin bu gelenekten gelmesi üzerinde durulacaktır.

1. Vezirlik Müessesesi

¹ Hasan Hüseyin Bayrakçı, "Yönetenlerin Yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi", T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya-2021, s.1-2.

Vezirlik müessesesi, geçmişte birçok imparatorluk ve krallıkta hükümdarın yanında danışmanlık, yönetim ve icra görevlerini yerine getiren kişilerden oluşan bir kurumdur. Vezirler, hükümdarın en güvendiği ve en yetkili danışmanları olarak kabul edilirler. Vezirlik müessesesi genellikle merkezi yönetimde önemli bir rol oynamıştır. Vezirler, hükümdara stratejik tavsiyelerde bulunur, devlet işlerini yönetir, kanunları uygular, adaleti sağlar ve hükümdar adına kararlar alır. Aynı zamanda orduyu komuta edebilir, vergi toplama gibi mali işlerle ilgilenebilir ve diplomatik ilişkileri yürütebilirlerdi. Vezirlik müessesesi, hükümdarın gücünü paylaşmasına ve yönetimi daha etkili bir şekilde yürütmesine olanak sağlar. Vezirler, hükümdarın yerine geçebilir ve hükümdarın yokluğunda devletin yönetimini üstlenebilirler. Bununla birlikte tarihte vezirlerin gücü ve yetkileri imparatorluktan imparatorluğa, krallıktan krallığa farklılık göstermiştir. Günümüzde vezirlik müessesesi genellikle tarihsel bir kurum olarak kabul edilir ve bazı ülkelerde başbakanlık veya bakanlık gibi yürütme görevlerini üstlenmektedir. Selçuklularda vezirlik müessesesine, geçmeden önce vezirlik müessesesinin çıkış noktası, vezir kelimesinin kökeni ve bu müessesenin oluşumundan gelişimine, görev ve şartlarına değinerek bu hususun önemine dikkat çekmek istiyoruz.

2. Vezirlik Müessesesinin Çıkışı

Devletin yönetiminde hükümdar ne kadar gerekli ve önemli ise, hükümdarın yanında bulunan ve devlet işleri ile ilgilenenlerin önemi de o kadar büyüktür. Liyakatsiz, işinin ehli olmayan insanların devlet kademelerindeyer alıp devlet işerindeki aksamaların ve ihmallerin neticesinde devletin ne derece zor durumda kaldığı, devletin geriye gittiği, çöküşüne dahi sebebiyet verdiği tarihte pek çok örnekte görmekteyiz. Bunun yanı sıra devlet hizmetinde liyakatli, işinin ehli, ilmî donanım açısından yeterli ve yetenekli kişilerin bulunması da devletin yükselişi ve güçlenmesinde, adaletin tesis edilmesinde ve halkın refah seviyesinin artmasında önemli katkıları olmuştur.

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuk Bey subaşı olarak, takriben yüz kişilik bir toplulukla iktisadi ve sosyal sebeplerin de etkisi ile Yenikent'ten Maverâünnehir'de bulunan Cend'e göç etmiştir. Oğuzların Müslüman olmasıyla Türk-İslam tarihi ve Dünya tarihi bambaşka bir hale bürünüyor ve gelecekteki imparatorluğun bir nevi temelleri atılıyordu. Selçuklu devlet yönetim yapısında ve sonra gelecek Türk İslam devlet teşkilatlanmasında işte bu temelin ana çatısını vezirlik makamı oluşturmaktadır.

Selçukluların çok hızlı bir şekilde tarih sahnesine büyüyerek çıkması ve yükselmesi hususunda idarecilerin gayret ve çalışmalarının yanı sıra kanunlara uymaları, alçak gönüllü olmaları ve bir mevzuda karar almadan önce istişare etmeleri çok büyük önem arz etmiştir.² Neticesinde bu çalışma ve gayretler adaletin tesis edilmesi için zorunlu kabul edilmiştir. Şayet hükümdar adil olursa, tebaiyyesi ona hayır duada bulunur ve böylece kalbi birlik ve ruhi ahenk sağlanır hem hükümdar hem devlet güçlü olur. Hükümdar adil olmazsa adalet tesis edilemez ve zulüm kaçınılmaz hâle gelir. Her ne kadar devlet küfür ile ayakta durabilse de zulümle hayat bulamaz ve yıkılmaya mahkûm olur.³

3. Vezir Kelimesi ve Kökeni

Vezir kelimesi ve kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bir grup araştırmacı, vezirlik kurumunun Sasaniler'den alındığına dikkat çekerek kelimenin Farsça kökenli olduğunu ve daha sonra Arapçaya geçtiğini belirtir. Diğer bir grup ise vezirlik kurumunun Araplar tarafından, Abbasi devrinden daha evvelce de kullanıldığı ve kelimenin Arap dili

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal", 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 25.

³ Nizamü'l-Mülk, "Siyâsetnâme", Çeviri: Mehmet Kanar, 4. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2019, s. 69.

kökünden olduğu görüşünü savunur.⁴ Bu görüşü desteklemek için, vezir kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de, hadis-i şeriflerde ve birçok şiirde geçtiğini, ayrıca önemli şahsiyetlere vezir unvanının verildiğini belirtirler. Hususiyetle bilinmelidir ki ilk dönem Arapça lügatlarda ve kurum tarihini yazan kaynaklarda vezir kelimesinin Arapça köklü kabul edildiği görülmektedir. Kelimenin Arapça kökenli "vezer" (sığınılacak mekân), "vızr" (yükü ağır, haram) ve "ezr" (güçlü, kuvvetli) olarak kaydedilir. Vezirlik kurumunun ortaya çıkışıyla ilgili tartışmalar da mevcuttur. Araştırmacıların çoğu, Halifeliğin Emevi devletinden Abbasi devletine geçmesiyle beraber devlet yapılanmasında İran tesirinin ön plana çıktığını göz önünde bulundurarak bu vezirlik müessesesinin Sasaniler'den alındığı mevzuunda fikir birliği içinde olmuştur.⁵ Vezir kelimesinin anlamı ve vezirlik makamının yetkileri konusunda genel kabul olsa da vezir kelimesinin kökeni ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır.

4. Vezirlik Müessesesinin Önemi

Vezirlik kurumu, İslam dininden evvel Araplarca kullanılan ve yaygınlaşan, İslâm'dan sonra da varlığını sürdürerek kurumsal hâle gelen yapı olmuştur.⁶ Türklerin İslamiyet öncesi devlet anlayışında ise hükümdarlık, Allah tarafından bağışlanan kutsal bir yetki olarak görülmekteydi. Türk hükümdarlarına Tanrı tarafından verilen kut anlayışı ve yaratıcının kılıcı gibi söylemlerden anlaşıldığı üzere, Türk devlet teşkilatında siyasal güç "Kut" terimiyle ifade edilmekteydi.

Türklerin devlet teşkilatında siyasi, mali ve kültürel konular, halk tarafından sevilen ve sayılan kişilerden oluşan ve "Buyruk" olarak adlandırılan vezir statüsündeki kişilerle toylarda karara bağlanırdı. Bu nedenle, Türk bozkır devlet geleneğinde, siyaset ve idarede bilgelik ve hakimiyet önemli bir değer taşımaktaydı.⁷ Bunların örneklerini kaynaklarda görmek mümkün olduğu gibi Göktürk Devleti hakanı Bilge Kağan adına dikilen yazıtta buna dair bilgilere ulaşmak mümkündür.

Türklerin devlet yapılanmasında hükümdarlar, kendilerine müşavirlik görevi yapan bilge şahsiyetlere çok kıymet ve değer vermişlerdir. Bu minval üzere Mete Han'ın kurultaylarda vezirlerine danışarak son kararı verdiği ve ardından bu kararı açıkladığı ifade edilmiştir. Bu istişareler neticesinde alınan kararlar Türk devletlerinde vezirlik makamının önemini belirtmekle beraber aynı zamanda bu makamın bir istişare makamı olduğuna işaret etmektedir.⁸

Türkler, İslam'ı kabul ettikten sonra kendi geleneklerinden ve İslam'ın oluşturduğu çeşitli yapılarından istifade ederek farklı bir idare sistemi geliştirmişlerdir. Türklerin genel kültür ve idare teşkilatlanmasında, bilge görüşlü kişilerle, bey ve hanedan içerisindeki hatunlarla müşavere içerisinde hareket etmek çok önemli bir değer olarak kabul edilmiştir. Vezir ise ilk Müslüman Türk devletlerinde hükümdarın vekili olarak görev yapmıştır. İran geleneğinin etkisi, Abbasiler gibi, Türk hükümet teşkilatında da belirgin bir şekilde görülmektedir. Karahanlılar döneminde vezir, geniş yetkilere sahip olup yürütmenin başında bulunmakta, ülkenin düzenini ve halkın huzurunu sağlamakla görevli olmakla birlikte, aynı zamanda devletin coğrafi alan ve hudutlarını genişletmek, ekonomik gücünü artırmak ve memurların verimli çalışmalarını teşvik etmek gibi sorumlulukları da üstlenmiştir.⁹

⁴ Fatih Yahya Ayaz, "VEZİR", TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 79-80.

⁵ Fatih Yahya Ayaz, "VEZİR", TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 79-80.

⁶ İbrahim Hançabay, "İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti", 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı- III, İstanbul-2017, s.199-201.

⁷ Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", Türkler, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, II, 879.

⁸ Veli Vehbi Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", İstem, Yıl:16, Sayı:32, 2018, s. 301-315.

⁹ Yusuf Has Hâcib, "Kutadgu Bilig", çeviren: Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 3. baskı, İstanbul 2017, s. 96-97, 147, 176-182 (Beyit No: 1036-1043, 1764-1766, 2181-2264).

Vezir, hükümdarın yanında bulunan ve hemen hemen tüm görevlerini üstlenen, hükümdarı alakadar eden birçok konularda görüşleri ve uygulamalarıyla hükümdar makamında bulunan liderlere yardımcı olan bir kişiyi ifade etmektedir. Aynı zamanda, en üst düzeydeki devlet memuru olarak görev yapan vezir, siyasi, idari ve hukuki yetkilere sahip olup hükümdarın vekili olarak devletin tüm işlerini yönetme ve idare etme sorumluluğunu taşır.

5. Vezirlik Makamının Şartları, Görev ve Yetkileri

Hükümdar, devletin gerçek yöneticisi olan kişidir ve vezir, hükümdara yardımcı olmak amacıyla bilgeliği ve deneyimiyle önemli bir konumda bulunur. Hükümdarlar, çeşitli konularda karar vermeden önce vezirleri ile istişare ederek doğru neticeye ve karara ulaşmışlardır. Vezirler bazen bir problemin ayrışmasında mutlak yetki sahibi olmuşken, zaman zaman da yetkileri sınırlanmıştır. Büyük Selçuklu vezirinin vezirlik özellikleri arasında unvanlar ve lakaplar, vezaret giysisi, mührü ve yüzüğü, altın divit, kılıç, sarık, nevbet, minder ve çadır gibi unsurlar yer almaktadır.¹⁰ Büyük divan Selçukluların Devlet yapılanmasında ve idare teşkilatında, merkezdeki en mühim kurum olmuştur. Bu kurum, devletin bütün işlerinin yürütüldüğü ve başkanlık görevini vezirin üstlendiği bir organ olarak faaliyet gösterir. Büyük Divan'ın görev alanı, genel olarak idari teşkilatın tamamını kapsar. Ancak temel olarak iki alanda yoğunlaşır. Birincisi, beratlar ile devlete ait emir ve yasaların çıkışını içerirken, ikincisi ise ekonomi ve parasal hususlar ile ilgilenir.¹¹ Büyük Divan üyeleri arasında vezir, maliye bakanı olarak bilinen müstevfi, nişancı olarak tanınan tuğraî, devlet denetçisi olan müşrif ve millî savunma bakanı olan ârizü'l-ceyş bulunmaktadır.

Büyük Divan'da görevli olan üyeler şunlardır: Vezir (mali işlerden sorumlu nazır), müstevfi (mali işlerden sorumlu bakan), tuğraî (nişancı olarak adlandırılan görevli), müşrif (devlet müfettişi) ve ârizü'l-ceyş (millî savunma bakanı). Bu üyeler aynı zamanda kendi sorumlulukları altında olan özel divanların başkanlığını da yaparlar.¹² XI. Yüzyıl Türk yazarlarından Yusuf Has Hacib'in güzel ahlak ve nasihatler içeren (mutlu olma bilgisi) Kutadgu Bilig isimli ünlü eserinde, vezirlik makamının zorunlulukları hakkında şu unsurlar belirtilmiştir: Vezir, hükümdarın eli olarak nitelendirilir ve akıllı, zeki, dürüst, gözü tok, dindar, alçak gönüllü, vefalı, edepli, güvenilir, becerikli, bilgili, hesap bilen, adaletli, asaletli ve heybetli olmalıdır. Vezirlik görevine atanmış olan şahsa, mühür, tuğ, davul, zırh, unvan, hil'at, eyer takımı, at ve dirlik verildiği belirtilir. Gazneliler döneminde ise vezir, hükümdar tarafından bizzat atanan ve devlet teşkilatının başında bulunan çeşitli divanların başkanıdır. Dolayısıyla, divan başkanları, hâcibler ve komutanlar vezirin emrine tabidir.¹³ Vezirlikte temel şart, liyakat ve sadakattir. Selçuklu hükümdarları, seçtikleri vezirlerin kendi emir ve buyruklarına kayıtsız şartsız bağlı kalmalarını ve isteklerini yerine getirmelerini talep etmişler, bunun adına da kulluk sistemi demişlerdir.¹⁴

6. Büyük Selçuklularda Vezirlik Müessesesi

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlik kurumu, genellikle Abbasî Devleti'nden, Samanoğulları ve Gazneli Devletleri'nden geriye bırakılan teşkilatlanma mirasından alınan yönetim ve teşkilat yapısını teşkil etmektedir. Devletin tüm işleri, vezirin yönetimini üstlendiği Büyük Divan tarafından hükümdarın vekili sıfatıyla yürütülür. Vezir, sultanın fermanıya göreve başlar; yasama, yürütme ve yargı yetkilerini elinde bulunduran en yüksek rütbeli memur olarak devletin tüm işlerini idare eder. Sınırlı bir çerçevede ferman çıkarma yetkisine sahip olan

¹⁰ Mehmet Cevat Karaoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011, s. 39.

¹¹ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, "Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür", Ankara-1995, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi 24, Sayı 19, s. 508-509.

¹² Kenan Çetin, "Selçuklu Medeniyet Tarihi", Yitik Hazine Yayınları, İstanbul- 2014, s. 68-70.

¹³ Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", s. 308.

¹⁴ Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", s. 310-311.

vezir, yaptıkları icraat ve işlemlerden dolayı sadece sultana karşı sorumlu tutulur. Fakat bazı icraatları nedeniyle sultanın talebiyle hesaba çekilebilirler. Farklı dönemlerde vezirlerin mahkemede hesap verdiklerine dair rivayetler bulunmaktadır. Vezir, ülkenin huzur ve güvenliğinden, halkın refahından sorumludur ve yönetiminde bulunduğu devletin ekonomik ve idari işlerini kendisine yardımcı kabul ettiği bürokratlar aracılığıyla yürütür. Vezir, geniş yetkilere sahip olan bir devlet görevlisidir. Kendisi, devlet gelirlerini artırmak için çeşitli önlemler alırken, aynı zamanda halkın huzurunu korumayı da ön planda tutar. Ülkenin gelişimi için yapı ve yerleşim çalışmalarına katkıda bulunur. Hükümdarın temsilcisi olarak divanın başkanlığını yapar ve seyahatlerde ve savaşlarda genellikle hükümdarın yanında bulunur. Ordunun yönetimini ve idaresini hükümdar adına üstlenir, memurları atama ve görevden alma yetkisine sahiptir. Gelirleri artırmak amacıyla vergi toplama yetkisine sahip olan vezirler, aynı zamanda para cezaları uygulayabilir ve bilimin gelişmesine katkı sağlamak için medreseler kurarak bilginlere ve öğrencilere bütçe tahsis edebilirler. Gerekli durumlarda bu kaynakları sınırlama yetkisine de sahiptirler.¹⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirler, devlet teşkilâtında önemli bir konuma sahip olmaları sebebiyle çeşitli gelir kaynaklarına sahiptir. Bunlar, maaşlarının yanı sıra ikta yolu ile kazanılan gelirler, ganimet mallarından elde edilen paylar, hediye olarak gelen eşyalar, haksız kazanım gelirleri, rüşvet ve müsadere edilen mal ve mülkiyetlerdir.¹⁶ Selçuklu döneminde, iç çekişmeler ve göçebelerin yönetimdeki deneyimsizlikleri sebebiyle genellikle İranlı bilge kişiler vezirlik makamına tercih edilmiştir. Bu sebeple, Türk asıllı vezirler arasında sadece Togan Bey bulunmaktadır. Başka Türk kökenli vezir bulunmamaktadır. Özellikle Tuğrul Bey'in İran kökenli vezir atamaları, bu durumun en açık örneğidir. Devletin askeri yapılanmasında Türk kökenli gulâm sistemi ile yetişmiş şahsiyetler yer alırken, idari yapılanmada asilzadelik yerine liyakat önemli olduğu için daha çok İranlı unsurlar görev almıştır. Dolayısıyla vezirlik makamı, doğal olarak İranlı dihkânlar vasıtası ile yürütülmüştür.¹⁷ Vezirler genellikle Fars dilinin yanı sıra Türkçe, Arapça ve Hintçe gibi daha çok dil bilen kalem erbabı arasından seçilerek bu makama getirilmiştir.¹⁸

Büyük Selçuklular döneminde, Amîdülmülk ve Nizâmülmülk gibi çok kıymetli şahsiyete sahip vezirlerin, devlet teşkilâtında en üst makamlara yükseltilmelerinde liyakat, sadakat ve hizmet yer almıştır. Bu iki şahsiyet Selçuklu tarihinde önemli figür hâline gelmiştir. Bu iki vezir, diğerlerinden ayrı ve özel bir etkiye sahip olarak Büyük Selçuklu Devleti üzerinde iz bırakmışlardır.

7. Büyük Selçuklu Devletinin Vezirleri Kronolojisi

Tuğrul Bey Devri Vezirleri (1037-1063)

1234 yılında ölen İbnü'l-Esir'in ifadesine göre, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında sırasıyla vezaret hizmetinde bulunan kişiler şunlardır:

- Vezir Ebû'l-Kâsım Ali b. Abdullah el-Cüveynî (1038-1040 yılları arasında)
- Vezir Reisü'l-Rüesâ Ebû'l-Abdullah el-Hüseyn b. Ali b. Mikail (1052-1053 yılları arasında)

¹⁵ Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", s. 309.

¹⁶ Özaydın, Abdülkerim "Vezir", TDVİA, 43. Cilt, 83-84; Köymen, Mehmet Altay, "Tuğrul Bey ve Zamanı", Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 95-97.

¹⁷ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, sayı: 8, Ankara, 1967, s. 86-96.

¹⁸ Salim Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.147- 162.

• Vezir Nizamü'l-Mülk Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed ed-Dihistânî (1053-1054 yılları arasında)

• Vezir Er Ribâtî (1053-1054 yılları arasında)

• Amidü'l-Mülk el-Kündürî (1054-1064 yılları arasında) vezirlik yapmışlardır.

• Ayrıca Ebu'l-Feth Râzî (1040 yılında) Aydın Taneri tarafından vezirlik yaptığından bahsedilmiştir, ancak hakkında çok fazla bilgi olmadığı belirtilmiştir.

1207'den sonra öldüğü bildirilen Râvendî'nin "Râhat-üs-sudûr" adlı eserinde ise şu vezirler sıralanmaktadır:

• Ebû Kâsım Yusuf ibn Rızâ Sâlâr Buzgân,

• Ebu Ahmet et-dihistanî Amrek

• Ebu Nasr Ebu'l-Hasan Ali ibn Muhammed Amid el-Mülk el-Kündürî

Bu vezirlerin Büyük Selçuklular döneminde görev yaptığı belirtilmektedir.¹⁹

Yükselme Devri (1063–1092)

Sultan Alp Arslan Devri Vezirleri (1063-1072):

• Nizâmü'l-Mülk (1064–1092).²⁰

Sultan Melikşah Devri Vezirleri (1072-1092):

• Nizâmü'l-Mülk (1064–1092)

• Tacülmülk Ebû'l Ganaim (1092-Şubat 1093).²¹

Duraklama ve Çöküş Devri =1092–1157

Sultan Berkyaruk Devri Vezirleri =1094-1105

Sultan Berkyaruk döneminde görev yapan vezirler kaynaklara göre şunlardır:

• İzz el-Mülk Ebu'l-Fazl el-Hüseyin bin Hasan bin Ali bin İsmail bin Nizamülmülk' (1093-1094 yılları arasında)

• Ebu Bekr Hasan bin Ali bin İsmail bin Nizamülmülk (1094-1095 yılları arasında)

• Fahr el-Mülk Ebu Ali Hasan bin Ali bin İsmail bin Nazzâme (1095-1106 yılları arasında)

• Abdulcelil bin Abdullah bin Dihistanî (1099-1101 yılları arasında)

• Ebu'l-Fazl Ahmed bin Ebu'l-Hasan el-Kummî (1092-1099 yılları arasında)

• Muhammed bin Ebu Mansur Hatirülmülk Beydebî (1101-1104 yılları arasında)

Yukarıda isimleri yazılı bu vezirler, Sultan Berkyaruk'un hükümdarlığı döneminde görev yapmıştır.²²

Muhammed Tapar Devri Vezirleri =1105-1118

• Nasirüddîn Ebu'l Muhtas Sadülmülk (Anî) (1105-1107 yılları arasında)

• Ebû Nasr Ahmed Bin Nizâmü'l-mülk (Ziyaülmülk) (1107-1110/1111 yılları arasında)

• Muhammed Bin Hüseyin Beydebî (Hatirülmülk) (1110-1117 yılları arasında)

• İmadüddîn Ebu Mansur Rebîbüddeve (1117-1118 yılında)

¹⁹ Karaoğlu, 2011, s. 51.

²⁰ Karaoğlu, 2011, s. 90.

²¹ Karaoğlu, 2011, s. 104.

²² Karaoğlu, 2011, s. 109.

Bu vezirler, Muhammed Tapar'ın hükümdarlığı döneminde görev yapmıştır.²³

Sultan Sencer Devri Vezirleri =1118-1157

- Nizâmülmülk Şihâbülsîlâm Abdürrezzak (1118-1122 yılları arasında)
- Şerefüddîn Ebu Tahir bin İsa Kummî (1122-1125 yılları arasında)
- Nizâmüddîn Muhammed Bin Süleyman Togan Bey Kaşgârî (1125 yılında)
- Muinüddîn Muhtassülmülk El Fazl (1124 / 1125- 1127 yılları arasında)
- Nasrüddîn Ebû'l-Kasım Mahmud Bin El-Mervezî (1127- 1131 yılları arasında)
- Kıvâmül mülk Ebû'l-Kasım Enisâbâdı Dergezinî (1131- 1133 yılları arasında)
- Nasırüddîn Tahir B. Nizâmülmülk Tusî (1133-1153 yılları arasında)

Bu vezirler, Sultan Sencer'in hükümdarlığı döneminde görev yapmıştır.²⁴

Sultan Süleyman Şah Dönemi Vezirleri =1153-1156

Nizâmülmülk Ali Kıvâmüddîn Hasan (1153-1156 yılları arasında) görev yapmıştır.²⁵

Bu makalede, devrine damgasını vurmuş Büyük Selçuklu Devleti'nin iki önemli vezirinin hayatına ve çalışmalarına yer verilecektir.

Büyük Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu olan Tuğrul Bey döneminde dokuz yıl boyunca vezirlik yapmış olan Ebû Nasr Amîdülmülk Muhammed el-Kündürî, 415 / 1024 tarihinde Nişabur sınırlarında bulunan Turaysîs kasabasına bağlı Kündür köyünde doğmuştur. Köyünün ismine nispetle Kündürî lakabını almıştır. Babası köyün dihkânı olarak tanınmaktadır. Maddi imkanlarının da yardımıyla Nîşâbur'da iyi bir eğitim almış ve dönemin önde gelen alimlerinden Muvaffak Hibetullah b. Muhammed'in talebesi olmuştur. Arapça ve Farsça'yı başarılı bir şekilde öğrenmiş ve Tuğrul Bey'in 429 / 1038 tarihinde Nîşâbur'u ele geçirmesi sırasında kâtip olarak görevlendirilmiştir. Amîdülmülk hızla yükselerek, henüz otuz bir yaşında iken Büyük Selçuklu Devleti'nde vezir olarak atanmıştır (447/1055). Hanefî mezhebine göre amel ettiği, itikatta ise Mu'tezile mezhebine bağlı olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.²⁶ Kündürî'nin inançları Mu'tezile çizgisinde olduğu ve eylemleri Hanefî mezhebine bağlı olduğu belirtilir. Onun bu düşünceyi paylaşan kişileri çeşitli görevlere atadığı ve diğer farklı düşüncelere sahip olanlara baskı uyguladığı ifade edilmiştir.²⁷ Tuğrul Bey, Kündürî'yi kâtiplik görevinden vezirlik makamına yükselttiğinde, halka zulüm yapmamak ve başkalarının mülkünü gasp etmemek gibi şartlarla idari, mali, siyasi ve askerî konularda geniş yetkilere sahip kılmıştır. Kurultayda açıkladığı şartları yerine getirmediği takdirde Kündürî'nin görevden alınacağını beyan etmiştir.²⁸ Modern kaynaklar, Kündürî'nin zaman zaman sultan ve diğer devlet adamlarıyla Türkçe iletişim kurduğunu aktarmaktadır. Üstelik Kündürî, Arapça ve Farsça ile ilgili öyle bir derecede bilgi sahibiydi ki Sultan Tuğrul Bey ile Abbasî halifesi arasındaki görüşmelerde tercümanlık görevini üstlenmiştir.²⁹ Kündürî nin destelediği Çağrı Beyin oğlu Süleyman Bey, Tuğrul Bey'in ölümünden hemen sonra devletin merkezi Rey'de tahta geçti.

²³ Karaoğlu, 2011, s. 126.

²⁴ Karaoğlu, 2011, s. 136.

²⁵ Karaoğlu, 2011, s. 148.

²⁶ İbnü'l-Esîr, "El-Kâmil Fi't-Tarih", çeviren: Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, Cilt 10, s. 45-46; Abbas İkbâl, Vezâret der ahd-i Selâtin-i Bozorg-ı Selcûkî, Tahran 1337 hş., s. 42-43; Mustafa Alican, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", The Journal of Academic Social Science Studies, sayı:29, 2014, s. 240 vd. Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", TDVİA, 26 Cilt, s.554.

²⁷ Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", s. 311.

²⁸ Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 82-95.; Köymen, "Tuğrul Bey ve Zamanı", s. 94-95.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, "Abdurrahman el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular", Tercüme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 14.

Ancak, Alp Arslan doğuda güçlü bir rakip olarak öne çıktığında vezir Amîdülmülk Küdürî, hutbede önce Alp Arslan'ın sonra Süleyman'ın adını söylemeye başladı. Bu durum, Küdürî'nin Süleyman'ın da yönetimde yer alması şartıyla idareyi Alp Arslan'a devretmeye eğilimli olduğunu belirtmektedir.³⁰ Nizamülmülk'ün teşviki ve çabaları sonucunda Alp Arslan, Amîdülmülk'ün tutuklanmasını emretti ve tutuklattıktan sonra Mervî'r-Rûd kalesine gönderildi. Burada bir yıl boyunca hapis cezasına mahkûm oldu. Amîdülmülk Küdürî, Hicri takvimin 456. yılının Zilhicce ayının on altıncı pazar günü (Miladi 29 Mayıs 1064) Merv'de idam edildi.³¹

7.1. Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk

Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizâmülmülk, gerçek adıyla Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî, Hicri 21 Zilkade 408 (Miladi 10 Nisan 1018) tarihinde Tûs şehrine bağlı Râdgân köyünde dünyaya geldi. Kendisi zengin bir dihkânın oğludur. İlk olarak Kuran-ı Kerim'i hıfz etmeye başlayan Ebû Ali, daha sonra ilim merkezleri olan Halep'te Ebu'l-Feth Abdullah b. İsmâil el-Halebî'den İsfahan'da Muhammed b. Ali b. Muhammed'den, Nişapur'da Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'den ve Bağdat'ta da Ebu'l-Hattâb b. Batr'dan hadis-i şerif ve İslami eğitim dersleri aldı. Ayrıca Ebû Abdullah b. Muhammed et-Tûsî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî'den hadis-i şerif rivayet ettiği de bilinmektedir. İnşa ve hitabet konularında da ilerlemek için dönemin ünlü alim, edip ve şairlerinin sohbetlerine ve derslerine katılmıştır.

Daha sonra babasıyla beraber Gaznelilerin başkent merkezi olan Gazne'ye giden Nizâmülmülk, Gazneliler'e hizmet etmiştir. Fakat Selçuklu Devleti'nin kurulması ve Horasan'ın Selçuklu egemenliğine girmesiyle birlikte Horasan'a dönerek Melik Alp Arslan'ın veziri olan Ebû Ali Şâdân'a katılmıştır. Bir süre sonra aralarında anlaşmazlık çıktığı için Merv'e giderek orada Çağrı Bey'in huzuruna çıkmıştır. Çağrı Bey'den büyük bir destek ve iltifat gören Nizâmülmülk, Melik Alp Arslan'ın veziri olarak atanmış ona her türlü yardım ve destek vermekle vazifelendirilmiştir. Bu atamanın muhtemelen Alp Arslan'ın Gaznelilere karşı kazandığı zaferden sonra meydana geldiği belirtilmektedir. Çünkü Belh, Toharistân, Vahş, Velvâlic ve Kubâdyân'ın yönetiminde Nizâmülmülk'e verilmekle bu atama tahakkuk etmiştir. Nizâmülmülk, Çağrı Bey'in vefatına kadar çağrı beye ve onun vefatından sonra Horasan'a hâkim olan Sultan Alp Arslan'a vezirlik görevini ifa etmiştir. Tuğrul Bey'in vefatından sonra tahta geçen Sultan Alp Arslan tarafından 17 Muharrem 456 (Miladi 10 Ocak 1064) tarihinde görevden alınan Amîdülmülk'ün yerine aynı gün Nizâmülmülk vezir olarak atanmış ve görevine devam etmiştir.³² Alp Arslan döneminde vezirlik görevine getirilen Nizâmülmülk, Eş'arî mezhebini benimsemiş ve kurduğu Nizâmiye medreselerinde Eş'arî itikadına sahip öğretmenleri atayarak önceki uygulamaya son verdiği söylenir.³³

Nizâmülmülk, Siyâsetnâme adlı kitabında, vezirin niteliklerini sıralarken, onların devlet yönetim ve yapılanmasındaki önemine vurgu yapar ve hükümdarların başarılarının arkasındaki mimarı olduklarını çeşitli dönemlerdeki vezirlerin örnekleriyle açıkça belirtir. İyi ahlaka sahip ve bilgili bir vezirin liderliğinde, ülkenin refaha kavuşacağını, halkın huzur ve güven içinde olacağını ve hükümdarın da iç huzurunu sağlayacağını ifade eder. Vezir niteliksiz ve düşük karakterli, zayıf mizaçlı olduğunda, ülkenin işlerinin bozulacağını ve geri

³⁰ İbnü'l-Esîr, "El-Kâmil fi't-Tarih", Çeviri; Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağrakça, Ocak Yayınları, Cilt 10, İstanbul, 2016, s.43-44.

³¹ Karaoğlu, Van, 2011, s. 75-76.

³² Piyadeoğlu, Cihan, "Bilge Vezir Nizâmülmülk (Amîdülmülk Küdürî ile Nizâmülmülk'ün Sosyal Politikaları Hakkında Bir Karşılaştırma)", Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, Konya, 2019, s. 111-112.

³³ Peacock, A.C.S., Selçuklu Devletinin Kuruluşu, çeviren: Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 130-131.

dönüşü olmayan kaosların ortaya çıkacağını dile getirir.³⁴ Siyasetname’de Orta çağ Türk-İslam devletlerinin genel anlayışları, dinî ve fikrî yaklaşım tarzı ile devletin tüm kurumlarının durumu ve ilişkileri hakkında bilgilerin yanı sıra, mahkemelerden vergi çeşitlerine, yönetici sınıfından halka, elçilerin görevlerinden casusluk ve istihbarat faaliyetlerine, Sünni itikadi tesis çalışmalarından gizli tarikat hareketlerine, yönetimi ve ordusuyla güçlü liderlerden yerli halkın durumuna kadar birçok konuda detaylı bilgiler vermektedir. Bu yüzden, eser, türünün benzersiz örnek ve misallerinden biri olarak kabul edilmiştir.³⁵ Türk-İslam tarihi ve özellikle Selçuklu tarihi üzerinde Nizâmülmülk, nadir bulunan bir vezir olarak özel bir yere sahiptir.³⁶

Nizâmül-Mülk, büyük bir vezir olarak öne çıkmış, idare, ekonomi ve asker yönetimi alanlarında yaptığı kanun niteliğindeki çalışmalar sebebi ile Büyük Selçuklu Devleti’ni Orta Çağ’ın en iyi teşkilatlanmış imparatorluğu haline getirmiştir. Kurduğu kurumlar ve gerçekleştirdiği değişiklikler diğer Türk devletlerinin de kendilerini örnek almalarına katkıda bulunmuştur. Saray teşkilatını ve büyük divanı kurarak Sâmânî ve Gazneli geleneksel yapısına uygun bir şekilde hareket etmiştir. Vezaret, istifa (maliye), arz (milli müdafaa), eşraf (teftiş), tuğra (hariciye) divanlarını ve eyaletlerdeki küçük divanları kurarak idari teşkilatı sağlamıştır. Bu idari teşkilat, ufak değişikliklerle diğer Türk-İslam devletlerinde de devam etmiştir. Ayrıca Nizamülmülk, İslam dünyasının büyük bilginlerini bir araya getirerek Nizamiye Medreselerini kurmuş ve Büyük Selçuklu Devleti’ni ilimde önemli bir kuruluş haline getirmiştir. Askerî alanda ise ikta sisteminin düzenlenmesini sağlamış, şahsi takdirlerin yerine devlet tarafından belirlenen nizamları uygulamıştır.³⁷ 1092 yılında senenin kış aylarına doğru Bağdat’a yolculuğa çıkan Melikşah’ın yanında vezir Nizamü’l Mülk de bulunmaktaydı. Hasan Sabbah tarafından yönlendirilen bir Bâtini fedaisi, dilekçe sunma bahanesiyle sûfi kılığına bürünerek ona yaklaştı. Nizamü’l Mülk, dilekçeyi eline alıp okumaya başlayınca fedai, ansızın hançerini vezirin göğsüne saplayarak onu oracıkta hançerledi. Batini hareketin lideri olan Hasan Sabbah, Selçuklu devlet büyüklerinden ilk olarak Nizamü’l Mülk’ü katlettirmiş oldu.³⁸

Selçuklu İmparatorluğu vezirlerinin takriben üçte biri, Nizamü’l Mülk’ün ailesinden olan oğul, torun ve yeğenlerden oluşmaktadır. Bunun neticesi olarak vezirlik makamına yükselmede Nizamü’l Mülk soy ve nesebinden olmak gerektiği, hususi bir şart olduğu ifade edilebilir. Kaynaklarımızda, Selçuklu hükümdarlarının Nizamü’l Mülk’ün anısına saygı göstererek oğullarını vezir olarak atadıklarının örnekleri de mevcuttur. Nizamü’l Mülk soy ve nesebinden gelenlerin vezirlik makamına getirilmelerinin temel nedeni, onun vezirlik başarılarına dayanmaktadır.³⁹

8. Anadolu Selçukluları Vezirlik Müessesesi

Anadolu Selçuklu Devleti’nde vezirlik müessesesi geçmişteki devletlerden ilham alınarak oluşturulmuştur. Süleyman Şah döneminden bil’itibar vezirlik yapılanmasını

³⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetnâme, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2016, s. 20.

³⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü’l-Mülk ‘ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi”, Türkiyat Mecmuası, Sayı. 11, İstanbul, 1955, s. 232.

³⁶ İsfahânî, Zubdat al-Nusra, “Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi”, Çeviren: Kıvameddin Burslan, Ankara, TTK, 2016, s. 29.

³⁷ Abdulsamet Yaman, Eda Akgül Arslan, Cihan Arslan, “Selçuklu Devleti’nin Yönetim Yapısı”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi, Karadeniz, 2018, s.167.

³⁸ Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü’l Mülk ve Tarihi Rolü”, Türkler, Editör: Hasan Celal Güzel vd., Cilt. 5, Ankara, 2002, s. 269.

³⁹ Carla L. Klausner, “Selçuklularda Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma”, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 114.

başlatan Anadolu Selçuklu Devleti'nde hakanın karşısında hesap verecek olan vezire birtakım sorumluluklar yüklenmiştir. Bunlar yasama, yürütme, hukuk, maliye ve askeri alanları da kapsayan geniş yetkileri ihtiva etmektedir. Vezir, İran kökenli ve ehl-i kalem olan bir görevli olarak merkez teşkilatında yöneticidir. Vezirin kazancı, maaşının yanı sıra kendisine tahsis edilen arazi, ikta sisteminden ayrılan pay ve savaş ganimetlerinden oluşmaktadır.⁴⁰ Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun İran-İslam kimliğine dayanan idari sistemi devralmış olmakla birlikte, aynı zamanda bu kimliğin altında, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan miras kalan eski Türk özelliklerini de korumuştur.⁴¹ Türkiye Selçukluları döneminde, vezirler hükümdardan sonra en yetkili kişiler olarak önemli sembollere sahiptiler. Bu semboller, vezirin yetki ve görevlerini ifade etmek amacıyla kullanılıyordu.

8.1. Anadolu Selçuklularda vezirlik alametleri:

- Unvanlar, lakap ve künyeler
- Altın kalemler
- Kılıçlar
- Altından divit takımlar
- Sarıklar (külâh-ı Sultân)
- Hil'at-ı Vezâretler (vezaret kaftanı)
- Mühürler
- Yüzükler
- Vezâret ve emâret mesned-i (vezirlik ve yönetim desteği)
- Çadır
- Tuğ
- Sancak
- Nevbet (askeri bando).

Bu alamet ve semboller, vezirin yetki, otorite ve mevkisini vurgulamak için kullanılırdı.⁴²

Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde olduğu üzere Türkiye Selçuklu devletlerinde de vezirlik görevini üstlenenler hükümdar adına Divan'ın başkanlığını yapmış, devletin mali çalışmalarını nizama girdirmiş, imar faaliyetleri yapmış, hükümdarın yetkilendirmesi ile fermanlar çıkarıp uygulamış, dış devlet elçilerine cevap vermiş, görüşmeler yapmış ve suç işleyenleri yargılamışlardır. Vezirler, hükümdarların otorite ve etkileri zayıf kaldığı zaman daha da güçlenmiş ve bazen devletin çöküşünü önlemeye çalışmış, bazen de çöküş sürecini hızlandırmışlardır. Örneğin, II. Kılıçarslan döneminde vezir İhtiyâruddîn Hasan, Eyyûbiler ile yapılması planlanan savaşı engellemiş ve Mühezzibüddin Ali, Köseadağ Savaşı sonrasında İlhanlılarla anlaşma yaparak devletin

⁴⁰ Turan, Refik, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)", Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 37.

⁴¹ Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü", Tarih Araştırmaları Dergisi 2 / 2, Mayıs, 1964, s.97-98.

⁴² Erdi İlvan, "Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Van, 2013, s.12.

çöküşünü önlemiştir. Ancak, Fahreddin Kazvî'nî gibi bazı vezirler ise icraatlarıyla çöküş sürecini hızlandırmışlardır.⁴³ Anadolu Selçukluları, İlhanlılar'ın etkisi altında olduklarından dolayı vezir tayinlerinde hükümdarların yanı sıra Celâleddin Karatay ve Pervane Muînüddin Süleyman gibi güçlü devlet yöneticilerinin de etkisi altında kalmış ve İlhanlı Devleti'nin etkisi büyük olmuştur. Özellikle 687/1285 tarihinden sonra İlhanlılar güçlerini elinde tutmuş ve vezir atamalarında tek otorite haline gelerek, vezirlerin yanında İlhanlı Devleti'ni temsil eden bir kişiyi de vezir sıfatıyla vazifelendirmişlerdir. Vezirlik şahsiyetinde aranan temel özellikler liyakat ve sadakat olmuştur. Ancak tarihsel kayıtlarda, bazen siyasi güce ve hırslara sahip kişilerin çeşitli entrikalarla vezirlik makamına yükseldiği de görülmektedir.⁴⁴

Anadolu Selçuklu devleti vezirleri, sultanın yerine geçerek idari, siyasi, askerî, yürütme ve yargı alanlarında tüm yetkileri uhdelerinde toplamışlardır. Vezirler, en üst makamda bulunan devlet teşkilatının temsilcileri olarak kendilerini bu göreve getiren güçlere karşı sorumluluk taşırlar. Toplumun huzur ve refahı, bilgili, akıllı ve becerikli vezirler tarafından kanunlar çerçevesinde idare edilen halkın ve devletin işlerine bağlıdır. Vezirin ferman çıkarma yetkisi, hükümdarın vekili olarak yasama yetkisiyle ilişkilidir. Ayrıca, bazen hükümdardan gelen emirlere uygun olarak ferman çıkarma yetkisi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Büyük Divan'da devlet iş ve işlemlerinin müzakere edilip karara varıldığı ve vezirin başkan olarak görev yaptığı, memur atamalarının ve görev değişikliklerinin yapıldığı, devlet dairelerini denetlemenin, vezirin yürütme yetkisine dâhil olduğu bilinmektedir.⁴⁵ Türkiye Selçuklu Devleti'nde, vezirler her zaman yetenekli ve kararlı olma özelliğini taşımamışlardır. Maalesef, bu niteliklere sahip olmayan vezirler göreve geldikten sonra devletin düzeninde bir bozulma ortaya çıkmıştır. Kazvinli Fahreddin Efendi ve ondan sonra gelen vezirler, yaptıkları birtakım eylemlerle Türkiye Selçuklu Devlet teşkilatı yapılanmasının bozulma ve dağılmasına yol açmışlardır.⁴⁶

8.2. Anadolu Selçuklu Vezirleri

Anadolu Selçuklu vezirleri, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk Sultanı Süleyman Şah tarafından dikkatle seçilmiştir. Süleyman Şah'ın veziri olan Hasan bin Tahir'in yaklaşık on bir yıl boyunca görev yaptığı tahmin edilmektedir.

- İhtiyaruddin Hasan, 1176-1190 yılları arasında tam on dört yıl boyunca vezirlik görevini üstlenmiştir.
- Mühezzibuddin Ali, 1238-1245 yılları arasında yedi yıl süren bir vezaret dönemi yaşamıştır.
- Nizameddin Hurşid, kısa bir süreliğine vezirlik yapmıştır.
- Cemaledin Hoteni, kısa bir süreliğine vezirlik görevinde bulunmuştur.
- Necmeddin Nahcivani, 1249-1251 yılları arasında vezirlik görevini sürdürmüştür.
- Şemseddin Mahmud, 1251-1260 yılları arasında iki kez vezirlik görevini üstlenmiştir.
- İzzeddin Mehmed Razi, 1252-1256 yıllarında iki kez vezirlik yapmıştır.

⁴³ Turan, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması", s. 51-52; Özaydın, Abdülkerim, "Vezir", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2013, Cilt 43, s. 85-86.

⁴⁴ Turan, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması", s. 45-48.

⁴⁵ Turan, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması", s. 50-55.

⁴⁶ Turan, "Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması", s.115.

- Fahreddin Ali, 1260-1272 ve 1275-1288 yıllarında toplam olarak 25 sene boyunca vezirlik yapmıştır. Ayrıca, vezirlerin fevkinde bir konuma sahip olan Muinuddin Süleyman da kısa bir süreliğine vezirlik yapmıştır.
- Fahreddin Kazvini ise 1288-1291 yıllarında iki veya üç yıl boyunca vezirlik yapmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nde vezirlik konusunda istikrar sağlanamamıştır. Bu durum, görevden ayrılmalar, uzaklaştırmalar ve ölümler gibi çeşitli sebeplerle gerçekleşmiştir.⁴⁷

Vezir Hasan B. Tahir (1075-1086)

Hasan bin Tahir, I. Rükneddin Süleyman Şah'ın veziri olarak bilinir. Birtakım kaynaklarda Ebû'l-Kasım ismi ile anılmaktadır. Hasan bin Tahir, Süleyman Şah'ın ölümüne kadar vezirlik görevini sürdürmüş ve Tutuş isimli Suriye Selçuklu hükümdarıyla yapılan savaşta (1086) esir düşmüştür. Hasan, kalemdârlik mesleğine sahip bir vezirdir ve İranlıdır. Tahmini olarak on bir yıl boyunca vezirlik yapmıştır.⁴⁸

SONUÇ

Bireysel olarak kendi yaşantımızda önemli kararlar vermeden önce istişare etme yoluna gideriz. Bazı konularda tek başına karar vermek o sürecin içerisinde yanlış ya da hatalı sonuçlara sebebiyet verebilir. Söz konusu devlet yönetimi olunca bu hususta sorumluluk ve karar mercii de sizseniz oldukça büyük yükümlülük gerektirmektedir. Eski Türklerde İslamiyet öncesinde ve sonrasında devlet yönetimi ile ilgili siyasi, stratejik ve savaş gibi önemli kararları sonuçlandırmadan önce toy kurulurken, İslamiyet'in kabulü ve sonrasında amaçlar bir araya getirilerek bilgisine güvenilen kişilerle istişare edilmiş, fikir ve görüş birliğini sağlanarak en az riskle karara varılması hedeflenmiştir. Hükümdardan sonra en yetkili mercii olan vezirlerin bu husustaki önemini ifade etmeye çalıştığımız bu makalemizde, liyakatli devlet adamlarının devlet yönetimine katkısı ve yine liyakatsiz devlet adamlarının devletin çöküşünde ne denli önem arz ettiğini ifade etmeye çalıştık.

Selçuklular döneminde vezirler, yönetimin en önemli görevlileri arasında yer almıştır. Bu makale Selçuklularda vezirlerin rolü, görevleri ve önemi üzerinde duruldu. Vezirler, sultanın en yakın danışmanları olarak yöneticilerin başında yer almış ve ona yardımcı olmuşlardır. Selçuklularda vezirlik makamı oldukça prestijliydi ve vezirler, hükümetin en üst düzey kararlarını almakta etkili rol oynuyorlardı. Vezirler, sultanın adına yazılan fermanların icrasında en üst makamda yer alır, hükümetin iç işleyişini düzenler, dış ilişkileri yürütür ve halk ile sultan arasında bir aracı konumundaydı. Ayrıca vezirler, sultanın adına vergi toplama ve kötü fiil işleyenleri cezalandırma görevinde de aktif rol alırdı. Selçuklularda vezirlerin sultanın güvendiği sadakat ve liyakat ehli kişiler arasından seçildiği birçok kaynaklarda ifade edildiği bilinmektedir. Vezirler, genellikle yüksek eğitilmiş, bilgili ve yöneticilik kabiliyetleri yüksek olan şahsiyetlerdi. Bu nedenle vezirler, yönetici kadrolarda büyük bir rol oynamış ve devlet egemenliğini sağlamada önemli bir etkisi olmuştur. Makalede ayrıca Selçuklularda vezirlerin yazdığı eserler ile toplum ve devlet üzerindeki etkisi de ele alınmıştır. Vezirler, yalnızca idari alanda değil, aynı zamanda toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik alanında da etkili olmuşlardır. Devlet ve toplum düzeni hakkında nasihat ve bilgi ihtiva eden kitap yazmışlardır. Halk ile devlet arasında köprü görevini taşıyan vezirler adaleti tesis için çaba göstermişlerdir.

Sonuç olarak, Selçuklularda vezirler, yönetimin en önemli görevlileri arasında yer

⁴⁷ İlvan, 2013, s.24-25.

⁴⁸ İlvan, 2013, s. 40.

alarak sultanın en yakın danışmanları olmuştur. Vezirler, devletin iç ve dış yönetimini düzenlemiş, vergi toplama, haksız fiil işleyenleri cezalandırma, masumları koruma gibi işlerle ilgilenmiş ve devlette daha çok günümüzdeki yürütme görevini üstlenmişlerdir. Selçuklu vezirleri, vazife aldığı devletin istikrarını sağlamada büyük bir rol oynamış, toplum ve devlet nizamında etkili olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Alican, Mustafa, “Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü”, *TheJournal Of Academic Social Science Studies*, Sayı: 29, 2014.

Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, TDV İslâm Ansiklopedisi.

Bardakçı, Veli Vehbi, “Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik”, *İstem*, Yıl:16, Sayı:32, 2018.

Bayrakçı, Hasan Hüseyin, “Yönetenlerin Yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi”, T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2021.

Çetin, Kenan, “Selçuklu Medeniyet Tarihi”, *Yitik Hazine Yayınları*, İstanbul- 2014.

Hançabay, H. İbrahim, “İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti”, 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı- III, İstanbul-2017.

İBNÜ'L-ESÎR, “El-Kâmil Fi't-Tarih”, Çeviren: Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987.

İbnü'l-Cevzî, “Abdurrahman el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular”, Tercüme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

İkbâl, Abbas, “Vezâret Der Ahd-i Selâtin-i Bozorg-ı Selcûkî”, Tahran 1337 hş.

İlvan, Erdi, “Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Van, 2013.

İsfahânî, Zubdat al-Nusra, “İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi”, Çeviren: Kıvameddin Burslan, Ankara, TTK, 2016.

Özaydın, Abdülkerim, “Vezir”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 43, İstanbul, 2013.

Kaymaz, Nejat, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü".

Tarih Araştırmaları Dergisi 2 / 2, Mayıs, 1964

Kafesoğlu, İbrahim, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk 'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı. 11, İstanbul, 1955.

Karaoğlu, Mehmet Cevat, “Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Van–2011.

Klausner, Carla L., “Selçuklularda Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma”, 1. Baskı, *Kronik Yayınları*, İstanbul, 2019.

Koca, Salim, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002.

Köymen, Mehmet Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı, *Kültür Bakanlığı Yayınları*, İstanbul, 1976.

Köymen, Mehmet Altay, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü’l Mülk ve Tarihi Rolü”, Türkler, Editör: Hasan Celal Güzel vd., Cilt. 5, Ankara, 2002.

Nizâmülmülk, Siyâsetnâme, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2016

Nizamü’l-Mülk, “Siyâsetnâme”, Çev. Mehmet Kanar, 4. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2019.

Özaydın, Abdülkerim, “Kündürî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 26. Cilt.

Ögel, Bahaeddin, “Devlet Meclisi ve Kurultay”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Peacock, A.C.S., Selçuklu Devletinin Kuruluşu, çeviren: Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Piyadeoğlu, Cihan, “Bilge Vezir Nizâmülmülk (Amîdülmülk Kündürî ile Nizâmülmülk’ün Sosyal Politikaları Hakkında Bir Karşılaştırma)”, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, Konya, 2019.

Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, “Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi 24, Sayı: 19, Ankara, 1995.

Taneri, Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, sayı: 8, Ankara, 1967.

Turan, Osman, “Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar”, Ankara, 1988.

Turan, Refik, “Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)”, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Yaman, Abdulsamet, / Arslan, Eda Akgül, / Arslan, Cihan, “Selçuklu Devleti’nin Yönetim Yapısı”, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi, Karadeniz, 2018.

Yusuf Has Hâcib, “Kutadgu Bilig”, çeviren: Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 3. baskı, İstanbul 2017.